

1. Úvod

Na přelomu 19. a 20. století došlo na území Turecka k tragickým událostem, které byly ze strany odborné veřejnosti velmi dlouho opomíjeny či nedostatečně reflektovány, a kterým se dostává zasloužené pozornosti až nyní v souvislosti s aktuálními politickými procesy. Genocida arménského národa jakožto důsledek konfliktu dvou mocensky zcela nerovných etnik představovala ve své masovosti a organizovanosti jev do té doby zcela nebývalý. Arménský národ i potomci těch, kterým se podařilo uniknout a žijí v diasporách po celém světě, usilují již více než půl století o historickou satisfakci a požadují vědecké zhodnocení této národní tragédie. Genocida Arménů se coby exemplární případ fatálního vyostření náboženské a rasové intolerance vedoucí k eskalaci krutosti a násilí stala předmětem zájmu a rozsáhlých disputací jak mezi odborníky, tak laickou veřejností. Toto téma je stále živé a jeho studium přináší nové poznatky, umožňující srovnávat, zobecňovat a pochopit strukturu a historické reálie společnosti, v níž se tak dramatické události odehrály.

V destrukci arménského etnika lze spatřit všechny charakteristické rysy genocidy: tzv. prvotní diskriminační akt, fyzické útoky, vyhánění nepohodlného obyvatelstva, vyvlastňování jejich majetku, masakry, deportace, tj. projevy zvláště založené na masovosti a plánovitosti celého vyhlazovacího procesu. Genocida představovala přirozené a logické vyústění sociálně politických podmínek totalitního zřízení, které turecké občany takticky podněcovalo k páchání násilných činů na arménské menšině. Mýtus o škodlivosti arménského etnika pro tureckou společnost důsledně mobilizoval masy k jeho likvidaci – arménské obyvatelstvo se tak ocitlo v pozici nenáviděné entity, která pro takto nepřátelsky strukturovaný politický systém pozbyla veškerých lidských práv. Vše navíc probíhalo v islámském prostředí, jehož specifické historické tradice a zvyklosti vedou ke značným kulturním rozdílům. I ty je nutné vzít v úvahu při hledání odpovědi na otázku viny a trestu při uzurpaci základních lidských práv u velké skupiny osob, která se nijak neprotivila normám dané společnosti. Jednu z příčin genocidy tak lze odhalit i v nadřazeném postoji většinové společnosti, která se z náboženských důvodů cítí být oprávněna ke svévolným zásahům vůči odmítané minoritě. V totalitním zřízení se snoubí

slabé vzdělání, instinktivní popudy, touha po materiálním zabezpečení na úkor jiných, byrokratizace společnosti a řada dalších symptomů. Určující znaky, strukturu a motivy genocidy spáchané na arménském obyvatelstvu v Turecku je sice třeba nadále pečlivě studovat, ale již nyní je možné je bez větších obtíží ztotožnit s charakteristikami genocid vlastních 20. století.

Téma bylo pojednáno coby širší syntéza v našich podmínkách dosud nezpracovaných faktografických údajů, které do problematiky vnáší nové poznatky, podněty a impulsy. Cílem diplomové práce tak bylo shromáždit dostatečnou pramennou základnu pro důkladné zmapování historického terénu a nabídnou fundované argumenty ve sporu o povahu tohoto historického konfliktu, oprávněně posuzovaného značnou částí odborné obce za genocidu arménského obyvatelstva.

2. Prameny a literatura

Jako základní faktografický pramen pro práci tematicky zaměřenou na genocidu Arménů v Turecku v letech 1895 - 1918 byl zvolen soubor 245 dokumentů obsahující korespondenci diplomatů, církevních hodnostářů, novinářů, vědců, humanitárních pracovníků, ministrů a generálů, odhalující situaci v zemi.¹ Značná část této korespondence byla publikována v ruském jazyce či přeložena do ruštiny z francouzštiny, angličtiny a němčiny. Dokumentace je volena velmi uvážlivě a lze z ní vytěžit neobyčejné množství faktografického materiálu a konfrontovat ho s dalšími historickými prameny. Soubor obsahuje autentické ukázky ze zahraničních tiskovin, článků a děl předních evropských spisovatelů té doby, žurnalistů a veřejných činitelů, k nimž patří např. J. Lepsius, H. Barbusse, A. France, G. A. Gibbons, J. Bryce, A. J. Toynbee, M. Nipage, A. T. Wegner, F. Nansen a řada dalších. Cenná dokumentace o průběhu genocidy, deportacích a násilí je volena z archivu American Comittee for Armenian and Syrian Reliéf, The Treatment of Americans in the Otoman Empire 1915 -1916 a celé řady dalších francouzských, německých, anglických a ruských archivů.² Dobové tiskoviny Armjanskij věstnik, Allgemeine, missions Zeitschrift a celá řada dalších tiskovin a novin obsahují důležité výpovědi očitých svědků a lze s nimi pracovat jako s pramenným materiálem.

Velmi podnětným je dokument obžalovacího spisu výboru mladoturecké strany Jednota a pokrok v překladu z francouzštiny, z něhož vyplývá svědectví o dvoupatrové politice Mladoturků, vzniku Speciální organizace SO (Teškilati machsusse) a ČeTe a jejich činnosti. Zahrnuty jsou i obsažné materiály německého velvyslanectví a ministerstva zahraničí, které jsou rovněž samostatně vydány J. Lepsiem.³

Pramenná opora uvedeného souboru byla v rozsahu práce konfrontována a doplňována materiály z vídeňských archivů v edici Der Voelkermord den Armenien 1915 - 1916 (Dokumenten aus dem Politischen Archiv des deutschen auswaertigen Amts, Springe 2005) armenofila a německého novináře W. Gusta, pravidelně přispívajícího do proslulého deníku der Spiegel. Tato edice představuje velmi záslužný literární počín, neboť autor neobyčejně pečlivě a systematicky excerpoval stovky údajů z let 1915 - 1916. Zaměřil se nejen na dokumentování průběhu genocidy, ale rovněž zpracoval rozsáhlý materiál k politice německé

vlády, pracovníků velvyslanectví, ministrů aj. a tématicky rozčlenil široké spektrum charakteristických rysů hospodářské situace, správního dělení země a vojenských akcí Turecka koncem 19. stol. až po období první světové války. Autor zvolil správnou metodiku provázání teoretického výkladu s konkrétními příklady jevů politické situace v časové linii. Zpřístupnil téměř sedmisetstránkový obsah archivní dokumentace širokému okruhu badatelů i čtenářů a velmi usnadnil badatelský přístup k materiálu.

Gust je natolik objektivní a precizní ve výběru archivní dokumentace, že neváhá zařadit i důkazový materiál o vazbách Německa s mladotureckou vládou a zákulisí této politiky. Tato edice svědčí o značných odborných kvalitách autora zejména v současné době, kdy narůstá počet článků a publikací vydávaných nejen v Německu, Švýcarsku, USA a dalších zemích světa, ale především v Turecku⁴, kde dochází k cílené falzifikaci této etapy tureckých dějin a historici provádějí svůj vlastní tendenční výbor dokumentace, zamlčují a nesprávně řadí souvislosti a údaje. Gust jako první zveřejnil údaje o podílu německých důstojníků na vzniku myšlenky deportací Arménů a ukázal, že se Německo na počátku 20. století izolovalo od hlavního proudu civilizovaného světa a duchovní elita země propagovala svou vlastní cestu ve vývoji země i Evropy. Gust ukázal, že u mnohých německých vědců i umělců již na počátku 20. stol. plně dozrála myšlenka přinést světu německou kulturu válkou.⁵ Německý kulturní šovinismus byl však pro Armény nepřijatelný. V roce 1914 tyto myšlenky silně pronikly mezi intelektuální špičky německé společnosti, která projevovala určitý odpor proti tzv. „krämer kultur“ anglického typu.⁶ K ní řadili i Armény.⁷

Gust odhalil v archivní dokumentaci zásadní poznatky: německý velvyslanec se mimo své kompetence vměšoval do vnitrotureckých problémů, aniž by se orientoval v dané problematice a přesvědčoval tureckou stranu o jejím ohrožení zahraničním nepřítelem a varoval před stranou dašnaků a hrozbou arménského kulturního elementu v Turecku. Vysocí němečtí důstojníci radili tureckému vedení provést deportace arménského obyvatelstva. Němečtí specialisté na Arménii Mordtmann a Wangenheim vytrvale upozorňovali Tâlata a Envera na nebezpečí ze strany Arménů v oblasti špionáže, soustředování zbraní a munice. A to i přesto, že dobře věděli, že arménští dašnakové podporovali zpočátku mladoturecké předáky pod vlivem jejich slibů. V Gustově edici se setkáváme s vystoupením hraběte Paula Wolfa – Metternicha, který v roce 1915 poprvé veřejně přiznal, že turecká vláda chce všechny Armény zničit. Tuto informaci obdržel hrabě od Tâlata. Edice je v mnoha směrech značným přínosem odbornému výzkumu. Jedná se většinou o mikrofiše, což podle některých šovinistických tureckých historiků znemožňuje badateli správné čtení a ohrožuje objektivitu závěrů (srov. dále v textu).

K základním odborným studiím, které byly použity v diplomové práci, patří stěžejní práce E. K. SARKISJANA: *Expanzivní politika Osmanské říše v Zakavkazsku na počátku a v průběhu 1. sv. války* (v ruštině).⁸ Autor rozpracoval toto obtížné a velmi široké téma s výbornou znalostí sovětských archivů a odborné literatury v celoevropském měřítku i v turečtině⁹ a ukázal hlavní znaky turecké ekonomiky na konci 19. a poč. 20. stol. Tato čtyřsetstránková práce skloubila několik základních aspektů arménské problematiky: hospodářskou situaci země, nedostatečnou připravenost armády, značné rozdíly mezi jednotlivými oblastmi země, naprosto zastaralé správně – administrativní dělení země, rozdílnost neislámských složek

společnosti, silné ovlivňování vnitřní i zahraniční politiky velmocemi aj. Orientace v této problematice podmiňuje pochopení situace před a po mladotureckém převratu a znaky panislamismu jako nedílné součásti genocidy Arménů.

Tato práce byla vydána v r.1962 a obsahuje některé závěry o vlivu VŘSR na turecký lid, jež byly nutné, jinak by práce neprošla cenzurou. Je to práce hutná a velkým přínosem jsou nové autorovy poznatky z materiálů Ústředního historického archivu Arménie a Archivu arménské filiálky IML při ÚV KSSS, Státního vojenského historického archivu, Archivu zahraniční politiky Ruska, Ústředního Státního archivu námořnictva a Ústředního Státního historického archivu v Leningradě.

Autor má výborný přehled o turecké odborné literatuře své doby, zná historiografické práce anglické, německé a francouzské. Velmi objektivně pracuje též s materiály azerbajdžanských, gruzínských a arménských archivů. Práce byla vodítkem v orientaci v hospodářské situaci Turecka a v problematice deportací. Klady práce plně vyvažují tehdejší nutné zlo, tj. nesprávnou a neobjektivní charakteristiku dašnaků a gruzínských menševiků.

Ke složité problematice předpokládaných reforem a řešení arménské otázky v Turecku a průběhu genocidy byla využita studie A. Ohandianjana: Armenien. Der verschwiegene Voelkermord. Autor se nevyhýbá problému úlohy islámu ve vztahu k evropské civilizaci, návratu ke starým zvykům a k tureckému fanatismu té doby podmíněnému tradicí, avšak i velkou nevzdělaností tureckého venkova zvláště v horských severovýchodních oblastech. Práce je dobrým vodítkem v orientaci vzniku mladoturecké totality a přechodových období. Vyšla v Rakousku v r. 1989.

Zájem o problematiku genocidy arménského etnika ve světové historiografii stoupá. Svědčí o tom velké množství studií a prací i v italské odborné literatuře. V diplomové práci byla použita studie - encyklopedická črta s rejstříkem zajímavých prací soudobé světové odborné literatury k tématu arménské genocidy. Autor Rosselli¹⁰ je překvapivě věcný ve vymezení hlavních znaků termínu holocaust, jak správně nazval svou nevelkou studii, která není jeho jedinou k danému tématu (L'olocausto armeno). Je přehledem údajů o deportacích, kilikijských masakrech, počtu obětí atd.

Studie je doplněna přesným výčtem základních evropských událostí vztahujících se k Osmanské říši od r. 1876. Usnadňuje tím přesnou orientaci v mezinárodních vztazích před 1. sv. válkou i v jejím průběhu. Již sto let se objevuje a stále narůstá počet tureckých, německých i amerických historiků, novinářů, publicistů i romanopisců naprosto negujících arménskou genocidu, hlásajících převahu Turků nad jinými muslimskými etniky a snažících se zdůvodnit národnostní útlak a fyzickou likvidaci křesťanských národů.

Nehledě na neudržitelnost nejrůznějších koncepcí a zdůvodnění naprosté nevinny Turků v letech 1915 - 1918 v pracích tureckých historiků, obsahují tyto i konkrétní materiál usnadňující konfrontaci a určení konkrétních okolností a událostí hlavně v turecké armádě a postupu vojsk, vysvětlují nové skutečnosti z turecko - ruských a turecko - německých vztahů. V současnosti představuje ukázkou takové tendenční a suverénní a historické studie práce

ÇEMA ÖZGÖNÜLA vydaná německy v r. 2006.

Ve studii *Der Mythos eines Voelkermordes* se na 350 stranách autor snaží dokázat, že genocida Arménů v Turecku byla mýtem, mýtem o 2 - 2,5 milionech obětí, mýtem o rasisticky podmíněném vyvražďování národa, mýtem o loajalitě Arménů vůči Turecku. Autor vychází ze základní myšlenky, že „arménská otázka“ byla hybnou pákou všech snah o rozbití Turecka v průběhu 1. sv. války. Jen málokdy se setkáme v odborné literatuře s takovou publikací, v níž se snoubí amatérismus v přístupu k pramenům, nahodilost jejich výběru, dogmatická tvrzení neopírající se o nic než o citace, o ústní podání informací o ilegální protiturecké činnosti Arménů aj. Nevhodný termín mýtus o genocidě je nevkusnou ignorací celosvětově uznané tragédie arménského etnika, která se táhla 20 let, a výsměchem světově schválenému obsahu termínu genocida.

Çem Özgönül se při popírání genocidy opírá o tvrzení, že vše probíhalo ve válce, že deportace byly nutné, a nebyly masakrem. Pokud se masakry někde vyskytly, zavinili je Arméni sami. Případná zvěrstva byla oboustranným jevem občanské války. Způsob, jakým autor argumentuje, je arogantní a nevědecký. Je s podivem, že se vysokoškolsky vzdělaní turečtí historici mohou ztotožnit s takovou kamufláží, primitivní konstrukcí práce, žonglováním s termíny, pojmy, kontexty a rozvedením jednotlivých myšlenek. Důkaz musí být ověřitelný a nevyvratitelný a Turci musí v zájmu své cti a národní hrdosti zpřístupnit všechny dokumenty.¹¹ Je zajímavé, že si autor nechal napsat předmluvu k práci Dr. U. Witzensem, který v obsáhlém úvodu s ironií tvrdí, že mezi deportacemi Arménů v Turecku a odsunem Němců z Československa a Polska jsou shodné znaky, přičemž Němci byli odsunuti všichni, avšak Arméni ne. Udává, že jen na 60 km trase Brno - rakouská hranice zahynulo 30 tis. osob. Tvrdí, že je třeba uplatňovat moderní hodnotící kritéria a měřítka k objektivnímu hodnocení faktů, a ne univerzální právní normy. Která kritéria to jsou, neuvádí. Hovoří o instrumentalizaci arménské otázky, o cynickém politickém vydírání politického kapitálu z historických událostí a tvrdí, že dnešní Turecko nemá nic společného s deportacemi r. 1915. Witzens vytváří pro Özgönüla základ teorie mýtu upevňujícího národní identitu a sebepoznání, které Arméni v diaspoře tak potřebují. Je zarážející, s jakou nenávistí hovoří Özgönül o souboru Lepsovy a Gustovy dokumentace. Nazývá je falzifikátory, obhazuje mladoturky, kteří prý vůbec nebyli rasisty ani nacionalisty. Dodává, že schizofrenní politiku vůči Arménům vedlo prý hlavně Německo, jehož historikové se stali dogmatiky. Tvrdí, že se Hitler nepotřeboval inspirovat, a zpochybňuje jeho výrok o zapomenuté epizodě s Armény. Mladoturci i kemalismus podle něho navazují na myšlenky francouzské revoluce a ty se nedají spojit s genocidou.

Özgönül vyzývá turecké intelektuály a vlády, aby důsledně hájili koncepci a politickou linii popírání genocidy Arménů.¹² Zastává stanovisko, že Lepsoův koncept v práci Arméni a Evropa hraničí s groteskou zveličením arménského utrpení a vnáší do problému prvek křesťanské martyriózní mystiky.¹³ Mladoturkům se prý deportace jen vymkly organizačně z rukou. Spoléhá na evropskou veřejnost, která je prý zaujatá, ale probouzí se.¹⁴ Lze pokračovat dále ve výčtu těchto tezí a tvrzení, jež bohužel zachvátily jak turecké školství, tak i historickou vědu.¹⁵ Mnohé práce šovinistických tureckých historiků jsou překládány do němčiny, aby se s nimi seznamovala evropská veřejnost. Patří k nim např. Esat Uras, Ahmed

Emin, Jujub Hikmet Bayer, Sadri Maksudi Arsal a řada dalších, kteří popírají genocidu jako takovou a vše vysvětlují nutností obrany tureckého státu.

Jsou to většinou mladé práce z období po 2.sv. válce. Když např.americký čtenář, obvykle slabě se orientující v geografii, dostává do rukou např. knihu S. N. Fischera o turecké revoluci (New York 1959) s recenzí Tefvika Byüklyoglu o rozhodující úloze Arménů v připravovaném rozbití Turecka v r.1915, nabývá přesvědčení, že jejich deportace a případná likvidace byla docela spravedlivá. Boj za historickou pravdu v této oblasti potrvá zřejmě ještě dlouho, je však velmi nutný. V přípravě textu diplomové práce se nepodařilo v českých univerzitních knihovnách najít stěžejní pramennou edici Lepsiovu.¹⁶ Nahradila ji obsažná edice Gustova.

Kdo to byl J. Lepsius, proti němuž se stále soustřeďuje útok většiny tureckých historiků? J. Lepsius byl německý pastor. Než důkladně poznal poměry v Turecku, sympatizoval s proněmeckou orientací země a v začínajícím arménském vlasteneckém hnutí viděl nebezpečí pro územní integritu Turecka. Nechápal, že Arméni nezískají autonomii ani od Rusů, ani od Turecka. Nerozuměl vojenským operacím a arménské vlastenecké hnutí neznal. Uvěřil propagandě o velkých dodávkách zbraní a munice tureckým Arménům. V r. 1914 založil v Berlíně Armensko - německou společnost. Stal se jejím předsedou a společně s populárním politikem P. Rohrbachem usilovali o proarménské reformy. Zároveň sympatizovali s německou hospodářskou expanzí do Turecka. Lepsius byl v politice velmi naivní.

Nepochopil, že Arméni znají své možnosti a nešli by do boje s nejistou podporou Rusů při existenci miliónové turecké armády. Teoreticky neviděl v deportacích arménského obyvatelstva ze severovýchodních oblastí na jiná místa v Turecku úplné zlo a uvěřil, že jsou z vojenského hlediska nutné. Zvrat u něj nastal až v letech 1914 - 1915, když navštívil v Konstantinopoli velvyslanectví USA. Zde hovořil s velvyslancem Morgentauem a seznámil se s reálnou situací v Turecku. Na velvyslanectví rovněž navštívil Envera beje, u něhož si vyžádal audienci, na které se pokusil přimluvit za Armény.

Obrátil se o pomoc rovněž ke křesťanům v Německu, avšak marně. Dostává se do bludného kruhu, v němž nemůže nic získat, a zůstává tak na hranici svých možností. Začal psát přátelům z misí a evangelickým kněžím o zdejší situaci. Vystoupil před poslanci a prosil je o zásah ve prospěch Arménů - avšak bezvýsledně. Poukazoval na vliv německé administrativy na tureckou vládu prostřednictvím konzulů a vysokých důstojníků.

Ve stěžejní práci Deutschland und Armenien 1914 - 1918 shromáždil Lepsius velké množství dokumentů. Ty se bohužel staly obětí nemilosrdné cenzury a celé pasáže v této práci byly vyškrtuty a pozměněny. Dodnes není jasné, kdo to udělal. V roce 1920 byly materiály spáleny. Jednalo se o kopie, jejichž část se však uchovala na mikrofiších Hallském archivu. Lepsius pracoval s kopiemi, většinou v Holandsku, kde navázal kontakty s arménskými skupinami působícími v zahraničí. Po 1. sv. válce vydal materiály znovu a doplnil je novými fakty, která získal ze zpráv na německém velvyslanectví, z konzulátu, ministerstva zdravotnictví aj. Jsou to přesvědčivé materiály dokazující záměr, přípravu a organizaci genocidy arménského etnika v Turecku.¹⁷ Lepsius nebyl historik, v jeho metodě lze však podle Gusta najít značnou rozporuplnost, nicméně význam jeho práce je zásadní a

neotřesitelný. Český odborný zájem o genocidu Arménů bohužel stagnuje, je rozmělněný a víceméně neodborný. Česká předválečná i poválečná armenistika se orientovala na literaturu¹⁸ a vlastní odborný historický výzkum je v současnosti v naprostých počátcích. Odborná konference na téma Arménská genocida, která proběhla za účasti významných světových odborníků v r. 2006 v Praze a na jejímž uskutečnění se významně podílel J. Štětina, byla velkým přínosem pro širokou veřejnost a podnětem pro odborný výzkum.

- 1) Soubor dokumentů byl vydán k 50. výročí genocidy v roce 1966 v Jerevanu AV Arménské SSSR v ruštině pod redakcí M. G. Nersisjana. Ruština byla zvolena účelově, aby byl soubor dostupný obyvatelstvu SSSR i cizině.
- 2) Jsou to materiály Archivu zahraniční politiky Ruska (AVPR), Ústředního Státního historického archivu Arménské SSR (CGIA), výborů spolků a společenských organizací, depeší poradců velvyslanectví, korespondence ministerstva zahraničí, dopisů cizinců žijících v Turecku, vyprávění očitých svědků a mnoho dalších dokumentů.
- 3) Dvě základní Lepsiovy práce: Zpráva o situaci arménskému národu (Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei) byla vydána ve francouzštině, německou cenzurou by v roce 1916 neprošla. V Německu byl vydán rovněž zákaz jejího prodeje. Objemný soubor dokumentace vydaný v roce 1919 pod názvem Deutschland und Armenien představuje výchozí pramennou základnu pro výzkum genocidy Arménů v Turecku. Obě práce byly přeloženy do řady světových jazyků, české překlady neexistují.
- 4) Mnohé práce jsou psány přímo německy, aby byly dostupné čtenářům celého světa, a vznikají hlavně na univerzitách v Istanbulu.
- 5) Srov. Gust W., Der Voelkermord....., str. 95, 97, 98.
- 6) Tamtéž str. 99 - vicekonzul Scheubner - Richter. AČ 1915 - 08-05-DE -002
- 7) Velvyslanec Wamgenheim v r. 1913 poznamenává, že v Německu si již zvykli na periodicky se opakující masakry Arménů, což je jen reakce na to, že Arméni vedou svou obchodní činností vlastní hospodářský život a v něm stejně jako Židé hrají často nutnou, ale ne vždy žádoucí roli. Srov: Gust W., Der Voelkermord....., str. 99.
- 8) Espansionistskaja politika Osmanskoj imperii v Zakavkazje nakanuně i v gody pěrvoj mirovoj vojny. Jerevan 1962
- 9) v turečtině psané latinkou
- 10) Publicista a historik, dopisovat do řady italských i zahraničních deníků a časopisů. Věnuje se novověkým světovým dějinám.
- 11) Srov. vystoupení prof. V. Adriana na konferenci Arménská genocida v Praze 4. dubna 2006
- 12) Srov. Ç. Özgönül, Der Mythus eines Voelkesmordes, str. 51 - 54.
- 13) Tamtéž str. 68.
- 14) Tamtéž str. 190.
- 15) Začalo to Çelalem Nuzi, který psal ještě arabsky, Ahmedem Agajevem, Jusufem bejem v letech po 1. sv. válce a vrcholí to v současnosti v desítkách prací psaných turecky (např. prof. Halacoglu nebo Dagu Princek).
- 16) Srov. J. Lepsius - v rejstříku osobností, Příloha
- 17) Údaje jsou zpravovány podle Gust W., Der Voelkermord..., str. 95 - 100

DÉLSKÝ POTÁPĚČ

18) V Arménii je velmi ceněná básnická sbírka Noc tisíci druhá, Praha 1976, jejíž autorkou je významná překladatelka a básnířka L. Motalová.

Zveřejněný text vyšel původně jako součást magisterské diplomové práce Bc. Filipa Nováka: Arménská genocida, Brno 2008.

Příště: Arménie a Turecko v historickém profilu